

کتابشناسی آثار سعدالدین حمویی^۱

عالیه نوری^۲

دانش آموخته دکتری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، رشته عرفان اسلامی، تهران، ایران

محمد جواد شمس^۳

استادیار دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

محمد تقی فعّالی

دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، گروه عرفان اسلامی، تهران، ایران

چکیده

نوشتار حاضر جستاری در زمینه کتابشناسی عارف نامدار سده ۷ ق، شیخ سعدالدین حمویی (۵۸۷-۶۵۰ ق) است که در چهار بخش کتاب‌ها و رساله‌ها، اجازه نامه‌ها، نسبت نامه خرقه‌ها و نامه‌ها تنظیم شده و مشتمل بر اطلاعاتی در زمینه زمان و مکان تألیف، موضوع آثار و گزارشی از تألیفات اوست. افزون بر ۵۴ کتاب و رساله‌ای که از وی برجای مانده، این پژوهش به ذکر آثاری از نسخه خطی ۷۲۶ کتابخانه ینی جامع می‌پردازد که حاوی ۸ اثر بدون عنوان و منسوب به سعدالدین، و ۱۲ اثر دیگر ازوست که تاکنون نشانی از آنها یافت نشده است. همچنین در بخش اجازه نامه‌ها، نسبت نامه خرقه‌ها و نامه‌ها، برخی اشتباهات در ارجاعات منابع رفع شده و اطلاعات جدیدی از محل دقیق نگهداری آنها ارائه گردیده و ۶ مورد از نامه‌ها برای نخستین بار معرفی شده است.

کلید واژه‌ها

سعدالدین حمویی، آثار، کتاب‌ها و رساله‌ها، اجازه نامه‌ها، نسخ خطی، نسبت نامه خرقه‌ها و نامه‌ها.

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۷/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۰/۱۸

۲. پست الکترونیک (مسئول مکاتبات): a.nouri1356@yahoo.com

۳. پست الکترونیک: shamsmohammadjavad@yahoo.com

مقدمه

شیخ المشایخ سعد الدین محمد بن معین الدین محمد بن حموی بحرآبادی جوینی (۵۸۷-۶۵۰ق)، عارف نامدار طریقه کبرویه و از جمله مریدان برجسته شیخ نجم الدین کبری (مق ۶۱۸ ق) از خاندان شافعی مذهب حموی بود که در مدت چهار صد سال در ایران، مصر و شام منشأ خدمات مؤثر مادی و معنوی بودند.^۱ سعدالدین حموی از نخستین صوفیانی بود که با اعتقاد به ولایت ائمه معصومین (ع) به عنوان اولیاء مطلق الهی، نقش مهمی در تقرب تصوف و تشیع داشت.^۲ در منابع مختلف آثار و مؤلفات متعددی را برای سعدالدین بر شمرده‌اند که اغلب آنها مشتمل بر سخنان رمزآمیز، ارقام، دوا، اشکال هندسی و اصطلاحات خاصی است که گاه فهم و حل آنها را دشوار می‌نماید. بیشتر مصنفات او به زبان عربی و تعداد کمتری به فارسی است. وی بدین دو زبان اشعاری نیز سروده که اغلب در قالب رباعی است.^۳ این رباعیات درک عالی مفاهیم عرفانی، رقت خیال و نازک اندیشی سعدالدین حموی را نشان می‌دهد. هرچند که همانندی این چکامه‌ها به سروده‌های بابا افضل کاشانی،^۴ نجم‌الدین بغدادی و سیف‌الدین باخزری تا آنجاست که برخی این رباعیات را از سعدالدین ندانسته و به دیگران نسبت داده‌اند.^۵ سید نظام‌الدین محمود واعظ بن حسن حسینی، معروف به شاه داعی شیرازی در رساله‌ای به نام *جوهر الکنوز* این رباعیات را

۱. نک: نفیسی، سعید، «خاندان حموی»، کتبخوابیهای علمی و ادبی، ش ۱۰، تهران، ۱۳۲۹ ش، ص ۹؛ جامی، نورالدین عبدالرحمن، *نفحات الانس من حضرات القدس*، به کوشش محمود عابدی، تهران، ۱۳۷۰ ش، ص ۴۲۷.

۲. آملی، سید حیدر، *جامع الاسرار و منبع الانوار*، به کوشش هانری کربن و عثمان اسماعیل یحیی، تهران، ۱۳۶۸ ش، صص ۲۳۸-۲۳۹.

۳. از شعر عربی سعدالدین حموی برخی نمونه‌ها در کتاب *محبوب الاولیاء وی (نسخه خطی)* و نیز در آثاری چون *نفحات الانس و شذرات الادهب* باقی مانده است. نک: نفیسی، سعید، ص ۴۵.

۴. مانند این رباعی: یک نقطه الف گشت و الف جمله حروف / در هر حرفی الف به اسمی موصوف / چون نقطه تمام گشت و آمد به سجود / ظرف است الف نقطه ازو چون مظروف، که در دیوان افضل‌الدین محمد مرقی کاشانی (باباافضل) بیت دوم آن به این صورت آمده است: چون نقطه تمام گشت و آمد به ظهور / ظرف است الف نقطه در آن چون مظروف. نک: بابا افضل کاشانی، افضل‌الدین محمد، دیوان، کاشان، ۱۳۵۱ ش.

۵. حمدالله مستوفی، *تاریخ گزیده*، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، ۱۳۶۲ ش، ص ۷۹۱.

شرح کرده است.^۱ از معتبرترین منابعی که آثار سعدالدین را با بیان زمان و مکان تألیف آنها در شماری بالغ بر سی و دو اثر یاد می‌کند، رساله *مراد المریدین* نوشته نواده سعدالدین است.^۲ اما با رجوع به همه منابع موجود که تاکنون ذکری از سعدالدین حموی در آنها به میان آمده است، می‌توان تعداد آثار وی را افزون بر پنجاه اثر دانست،^۳ و این در حالی است که مرید مشهور وی عزیزالدین نسفی (د ۶۹۹ق) از قول سعدالدین نقل می‌کند که آثار او ۴۰۰ رساله و کتاب بوده است.^۴ در این مقاله، افزون بر نقل آثار سعدالدین از *مراد المریدین*^۵ و سایر منابع پراکنده موجود،^۶ برای تکمیل بهتر و بیشتر فهرست آثار وی از فهرست کتابشناسی الیاس^۷ استفاده شده که آثار مندرج در آن از حاشیه نسخه خطی شماره ۷۲۶، کتابخانه ینی جامع (کتابخانه سلیمانیه در استانبول) در برگ ۱ الف گرفته شده است. تمامی آثار در این مقاله در چهار بخش کتاب‌ها و رسایل، اجازه نامه‌ها، نسبت نامه خرقه‌ها و نامه‌ها، جای گرفته و در هر بخش، نخست نسخه‌های خطی از هر بخش معرفی شده و سپس نسخه‌های چاپی آمده است. درباره دو اثر مشهور سعدالدین حموی یعنی *محبوب الأولیاء* و *سجنج‌الارواح* و *نقوش الألواح* که هنوز هم به شکل نسخه خطی در کتابخانه‌های جهان موجوداند و عموماً در منابع و تذکره‌ها پس از ذکر نام و مختصر شرحی درباره حیات عرفانی شیخ سعدالدین، از آنها به عنوان مهم‌ترین آثار وی یاد می‌شود، با

۱. شاه داعی شیرازی، «جواهرالکنوز، شرح داعی شیرازی بر رباعیات سعدالدین حمویه»، به کوشش نجیب مایل هروی، معارف، دوره ۳، ش ۳، اسفند، ۱۳۶۵ش. تسبیحی، محمد حسین، «رساله جواهر الکنوز»، دانش، ش ۴۵، تهران، ۱۳۷۶ش.

۲. میر باقری فرد، علی اصغر و نجفی، زهره، مقدمه بر *مراد المریدین*، غیاث‌الدین هبه الله یوسف بن ابراهیم بن سعدالدین حموی، به کوشش علی اصغر میر باقری فرد و زهره نجفی، تهران، ۱۳۸۹ش، صص چهارده - پانزده.

۳. مایل هروی، نجیب، مقدمه بر *المصباح فی التصوف*، سعدالدین حموی، به کوشش نجیب مایل هروی، تهران، ۱۳۶۲ش، صص سی و چهار - سی و هفت.

۴. ریجون، لوید وینسنت جان، عزیز نسفی، ترجمه مجدالدین کیوانی، تهران، ۱۳۷۸ش، ص ۳۰.

۵. میر باقری فرد، علی اصغر و نجفی، زهره، صص چهارده - پانزده.

۶. مایل هروی، نجیب، صص سی و چهار - سی و هفت.

7. Elias, J. J., "The Sufi Lords of Bahrabad: Sa'd al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi", *Iranian Studies*, vol.27, no.1- 4, 1994, pp.53-75.

رجوع به برخی نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های ایران، گزارشات و توضیحاتی ارائه شده تا تصویر روشن‌تری از این آثار به دست آید.^۱

۱. کتابشناسی آثار سعدالدین حموی

۱.۱. کتاب‌ها و رساله‌ها: در این بخش از معرفی آثار، کتاب‌ها و رساله‌های سعدالدین حموی همراه با اطلاعات موجود دربارهٔ زمان و مکان تألیف، موضوع و نیز گزارشاتی از متن و محتوای آنها ذکر گردیده است.

۱.۱.۱. نسخه‌های خطی موجود از کتاب‌ها و رساله‌ها به ترتیب سال تألیف:

۱. ظهور التوحید فی نور التجرید: تألیف ۹ رمضان ۶۲۶ ق، مدینه النبی.
۲. الإحصاء فی علم الأسماء الحسنی: تألیف رجب ۶۲۶ ق.
۳. اسرار الباری فی نعمات القاری: تألیف ۲۸ رمضان ۶۲۷ ق، مکه معظمه.
۴. منار المهلك: تألیف شوال ۶۲۷ ق، بغداد.
۵. شعبة الإیمان: تألیف ذی القعدة ۶۲۷ ق، بغداد.
۶. حکمة لقمان فی معالم الإنسان: تألیف ذی الحجة ۶۲۷ ق.
۷. الفتح الموصلی: تألیف شعبان ۶۲۷ ق، موصل.
۸. اسباب الفضل لأرباب الفضل: تألیف محرم ۶۲۸ ق، مقام خلیل.
۹. اخراج الدرر البحریة: تألیف جمادی الأولى ۶۲۹ ق، مسجد بغداد.
۱۰. وجدان الام فی شرح اللهم: تألیف جمادی الآخر ۶۲۹ ق، مسجد بغداد.
۱۱. مجلس الرد فی الحرز و الملة: تألیف ۶۲۹ ق، حریم.
۱۲. المصایح لمحو السنة الغراء النبوی: مسجد جامع المنصور بغداد.
۱۳. الإشارة فی الإشارة: تألیف ۱۱ شعبان ۶۲۹ ق، بغداد.
۱۴. صباح الخلوة/ الحیوة/ و انفاسها: تألیف ۱۲ رجب ۶۳۰ ق، زاویه‌ای در شهر حُمص.^۲

۱. این گزارشات حاصل پژوهش نگارنده است.

۲. موارد ۱ تا ۱۴ از این منبع نقل شده است: حموی، غیاث الدین هبة الله، مراد المریدین، به کوشش علی اصغر میر باقری فرد و زهره نجفی، باب نهم، صص ۱۶۳-۱۶۶.

۱۵. سجنجل الأرواح و نقوش الألواح: تألیف ۶۳۰ ق، شهر خُمص.^۱

موضوع: اذکار، ادعیه و علوم غریبه.

از جمله مشهورترین آثار سعدالدین، سجنجل الأرواح و نقوش الألواح می‌باشد که لغت سجنجل در نام آن به معنای آینه است. این اثر مشتمل بر نقوش، جداول، اوراد، اذکار، ادعیه، تأویلاتی از آیات قرآن کریم، تفسیر و شرح اسماء و صفات باری تعالی، انسان و شیطان است که گفته‌اند اسرار آنها را جز به ریاضت نمی‌توان دریافت.^۲ این اثر که نسخه‌های متعددی از آن وجود دارد، در مجموعه کتابخانه فاتح به محی‌الدین ابن عربی^۳ نسبت داده شده که انتسابی نادرست به نظر می‌رسد.

گزارشی از متن اثر:^۴

این اثر در نسخه خطی ش ۳۱۹۴ آستان قدس رضوی، پس از بسمله با ربِّ یَسِّرْ آغاز می‌شود و بلافاصله مؤلف، ادعیه و اذکاری را برای تعقیبات نماز صبح ذکر می‌کند (يَقْرَأُ هَذَا الدَّعَاءَ بَعْدَ فَرَاغِ سَنَةِ الصَّبْحِ). سپس مطالب با آیاتی گوناگون از سوره‌های مختلف قرآن کریم ادامه می‌یابد و با ذکر سوره مبارکه زلزال به آخر می‌رسد.

بخش بعدی این اثر، تصویری شماتیک از مطالب مندرج در آن بخش است، مشتمل بر دوایی که آیات قرآن کریم با دو محور موضوعی الله و انسان در آنها نگاشته شده است.

۱. فهرست کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ش ۳۱۹۴، در ۶۳۰ ق، در شهر خُمص به خط نسخ ۱۳ سطر با عناوینی از شنگرف و مشتمل بر ۲۶۲ ورق، کتابت شده و واقف نسخه معلوم نیست؛ کتابخانه فاتح، ش ۲۶۴۵، برگ‌های اب-۸۶ الف، کتابت شده در جمادی الأول ۶۵۶ یا ۶۵۹ ق؛ کتابخانه جلاله افندی، ش ۱۵۴۱.

۲. معصوم‌علیشاه شیرازی، محمد معصوم، طرائق الحقایق، به کوشش محمد جعفر مجبوب، تهران، ۱۳۳۹ش، ج ۳، ص ۳۴۱.

۳. یحیی، عثمان اسماعیل، مؤلفات ابن عربی: تاریخها و تصنیفها، ترجمه احمد محمد طیب، بی جا، ۱۴۱۳ق/۱۹۹۲م، ص ۳۸۱.

۴. از آنجا که این اثر در شمار آثار مشتمل بر علوم غریبه طبقه‌بندی شده است، بخش نسخه‌های خطی کتابخانه محترم آستان قدس رضوی با تحویل اسکن نسخه موافقت نکرد و استفاده از آن در محل کتابخانه، بدون رسم جداول، دوایر و اشکال مندرج در نسخه اجازه داده شد. به همین سبب گزارش از متن نسخه تنها به این شکل مقدر گردید.

از ورق ۷۳ به بعد مطالب تحت عنوان «مقالید السموات و الأرض و مفاتیح الغیب و الفرض» نگاشته شده و پس از بسمله، با این اذکار آغاز می‌شود: رَبِّ يَسِّرْ و شَبِّرْ و افْتَحْ / و نَصِّرْ و انصر و نشد. اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الْمُقَدَّرِ الْعَزِيْزِ الْمُدَبِّرِ و صَلَّى اللهُ عَلٰى نَبِيِّهِ الْمُطَهَّرِ الْمُبَشِّرِ. قَالَ اللهُ تَعَالٰى و لِلّٰهِ الْاَسْمَاءِ الْحُسْنٰى فَاَدْعُوْهُ بِهَا و اطيعوه فيما امرَ و نهى. سپس مؤلف دوایری مشتمل بر اسماء خاصی از اسماء حسنی را ترسیم می‌کند و متن دوباره با ذکر آیات سوره مُلک آغاز می‌شود و گاه در پایان هر آیه دعایی ذکر می‌گردد. آیات مذکور با عبارت «قُلِ اللّٰهُمَّ، قُلِ اللهُ، قُلِ هُوَ» شروع می‌شوند و سپس آیاتی از قرآن کریم ذکر می‌گردند که در آنها حضرت موسی (ع) مورد خطاب الهی واقع شده است و مطالب با این دعا به پایان می‌رسند:

«اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ صَاحِبِ الْفَرَقِ و الْفُرْقَانِ و جَامِعِ الْوَدَقِ و مُنْزِلِهِ مِنَ السَّمَاءِ الْقُرْآنِ. اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ مُّطْلَقِ عِنَانِ جَوَادِ الْاِيْمَانِ فِى مِيْدَانِ الْاِحْسَانِ و مُرْسِلِ الرِّيَّاحِ الْكِرَامِ اِلٰى رَوْضِ الْجَنَانِ و عَلٰى آلِ مُحَمَّدٍ. اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ و عَلٰى آلِ مُحَمَّدٍ. اللّٰهُمَّ بِخِرْمَةِ مُحَمَّدٍ اِغْفِرْ لِاُمَّةٍ مُحَمَّدٍ اِغْفِرْ لِاُمَّةٍ مُحَمَّدٍ و اِخْصُصْ مِنْ بَيْنِهِمْ مَنْ تَابِعَ مُحَمَّدًا و بَايَعَ مُحَمَّدًا سِرًّا و جَهْرًا بِالرَّحْمَةِ الشَّامِلَةِ و الرِّضْوَانِ الْبَالِغِ و الْقَلْبِ الْفَارِقِ و الصِّدْرِ السَّابِغِ و الشَّرَابِ السَّائِغِ و الْخَاتِمَةِ الْمَحْمُودَةِ و الْفَاتِحَةِ الْمَشْهُودَةِ و ثَبَّتِ اللّٰهُمَّ فُوَادَةَ بَجْدِكَ الْاَعْلٰى لَا بِجِدِّهِ و اجْتِهَادِهِ و وَصَلْ لَهٗ الْقَوْلُ بِمُرَادِكَ لَا بِمُرَادِهِ، بِحَقِّ مُحَمَّدٍ و آلِهِ و اَصْحَابِهِ و اُرْوَاغِهِ و ذُرِّيَّاتِهِ و اَوْلَادِهِ».

پس از آن متن با عبارت «تاریخ الشفاوة و السعادة و مخ الغیب و الشهادة» و ترسیم دوایری مشتمل بر نام انسان و نام‌های شریف حضرت حق (اسماء الحسنی) تا سه ورق دیگر ادامه می‌یابد.

از ورق ۸۱ به بعد، بار دیگر متن ابتداء به بسمله دارد و عبارت مُفْتَحُ الْاَبْوَابِ به نحو خاصی درهم پیچیده نوشته شده و پس از آن «الحمد لله رب العالمین و صلى الله على محمد و آله اجمعین» آمده است. سپس عبارت اَلْبَادِی و الصَّانِعِ به همان سیاق در هم نوشته شده که البادی در پایین و الصانع در بالا قرار گرفته و در زیر آنها به خط ریزتری کلمه العین آمده، بعد از آن آیات شریفه‌ای ذکر می‌گردد که ابتدا به آیه نور دارد و پس از آن تمامی آیات مذکور متضمن واژه انسان است. این رویه ادامه دارد تا آخر این اسامی، که الاکرم در پایین و الذاری در بالا قرار گرفته و در زیر آنها به خط ریزتری کلمات القلب و العین نوشته شده،

سپس سوره فیل و آیات دیگری از قرآن آمده است. این بخش با ذکر سوره علق، زلزال، عادیات و عصر، با رسم دو مثلث که متضمن آیاتی از قرآن کریم اند، ادامه می‌یابد و باز هم آیات مختلفی از قرآن ذکر می‌شود و با این دعا خاتمه می‌یابد: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ صَلَوةً لَاحِقَةً بِنُورِهِ. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ صَلَوةً مَقْرُونَةً بِذِكْرِهِ وَ مَذْكُورِهِ. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ صَلَوةً جَامِعَةً بَيْنَ فَرْحَةٍ وَ سُورِهِ. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ صَلَوةً مُحِيطَةً بِطُورِهِ وَ صُورِهِ. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ صَلَوةً مُنَوَّرَةً بِقُبُورِ اصْحَابِ صُدُورِهِ. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ صَلَوةً شَارِحَةً لِمَنْقُورِهِ فِي مَسْطُورِهِ. وَ صَلِّ عَلَى جَمِيعِ اِخْوَانِهِ مِنَ الْاَوْلِيَاءِ وَ الْاَنْبِيَاءِ صَلَوةً بَعْدَ غُيُورِهِ وَ مُرُورِهِ بَيْنَ الْمَاءِ وَ طَهْوَرِهِ وَ النُّورِ وَ ظُهْوَرِهِ وَ الْحَقِّ وَ اُمُورِهِ... وَ صَلَّى اللهُ عَلَى مُحَمَّدٍ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ آمِينَ رَبِّ الْعَالَمِينَ».

ورق ۹۲ شامل حروف مقطع با محوریت اسماء الهی است و ورق ۹۳ با عبارت «هذا الأصل في مقام الفصل و الفصل و الوصل» آغاز می‌شود و شیبایی از مقام‌های یاد شده را دارد. در ورق ۹۴ هر یک از آیات نفع روح را با حروف مقطعه در اشکالی توضیح داده است. ورق ۹۵ با بسمله شروع می‌شود و متضمن آیات مختلفی از قرآن کریم است. ورق ۹۶ از حروف مقطع و اسماء الهی شکلی شماتیک دارد و متن با آیاتی از قرآن کریم پی گرفته می‌شود که حاوی واژه «انسان» هستند و در ورق ۹۸ ترکیبی از اسماء الهی و لفظ «هو» واقع شده، پس از آن آیات مختلفی از قرآن کریم، و سپس ادعیه و صلوات‌های خاص شروع می‌شود: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِخَرْمَةِ الْمَاحِيَاتِ الْحَامِيَّاتِ أَنْ تَكْشِفَ عَنِّي حِجَابَ الْبَلِيَّاتِ... اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ صَلَوةً كَمَا تَشَاءُ وَ تُرِيدُ وَ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ صَلَوةً تُعِدُّ وَ تَزِيدُ... اللَّهُمَّ رُدِّ تَوْبَتَنَا إِلَى الْمَتَابِ... وَ ارْزُقْنَا مِنْ عِنْدِكَ مَا لَيْسَ عِنْدَنَا».

در ورق‌های ۱۰۰-۱۱۴ حروف مقطع و توضیحاتی در این باب آمده که خداوند متعال برای محق هر شیطانی، سلطنت اسمی از اسماء الهی را مقرر داشته است. این متن با بسمله آغاز می‌شود و به این نحو پیش می‌رود:

«اللَّهُ الْبَصِيرُ الْمَحَقُّ الشَّيْطَانَ الْكَافِرَ + آیاتی از قرآن کریم، الْمَالِكُ الْقَرِيبُ الْمَحَقُّ الشَّيْطَانَ الرَّجِيمَ بِالسُّلْطَانِ الْعَظِيمِ + آیاتی از قرآن کریم، الْعَامِلُ الْغَنِيُّ الْمَحَقُّ الشَّيْطَانَ الْمُزَيْنَ بِالسُّلْطَانِ الْمُبِينِ + آیاتی از قرآن کریم، السُّلْطَانُ الطَّيِّبُ الْمَحَقُّ الشَّيْطَانَ الْمُنْسِيَّ بِالسُّلْطَانِ الْمُنْشِي + آیاتی از قرآن کریم، الْحَاكِمُ السَّيِّدُ الْمَحَقُّ الشَّيْطَانَ الْوَاعِدُ بِالسُّلْطَانِ الْوَاقِدِ + آیاتی

از قرآن کریم، **الْأَوَّلُ الرَّبِّ الْمَحِقِّ الشَّيْطَانِ الْمُقَى بِالسُّلْطَانِ الْمُتَّقَى** + آیاتی از قرآن کریم، **الْمَلِكِ الرَّقِيبِ الْمَحِقِّ الشَّيْطَانِ الْمَارِدِ بِالسُّلْطَانِ الْمَاجِدِ** + آیاتی از قرآن کریم».

ورق ۱۱۵ به بعد با آیات شریفه آیه الكرسي همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم و آیاتی متضمن تهلیل و تسبیح آمده و دیگر بار آیات مختلفی از قرآن کریم همراه با ذکر سه بار سوره توحید، سوره کوثر، سوره توحید و دعایی با مضمون: «اللَّهُمَّ يَا مُجِيبِي، يَا مُلِكِي، يَا سَلَامٌ يَا سَيِّدُ ذِكْرِنَاكَ فَادْكُرْنَا بِالْخَيْرِ الدَّائِمِ وَاجْبِنَا بِذِكْرِ الْقَائِمِ وَافْتَقِرْنَا إِلَى رَحْمَتِكَ، فَارْحَمْنَا بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ، اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَسَلِّمْ» را آورده است. در ورق ۱۲۰، اشکالی توأم با اوراد و اذکار خاص آمده و در ورق ۱۲۱، سه بار بسمله وجود دارد، همراه با اذکار یا الله، یا حق، یا علی، یا محمد (به نظر می‌رسد رسم الخط این ورق، متفاوت از خط نسخ به کار رفته در سایر اوراق نسخه باشد). در ورق ۱۲۲، دوایری مشتمل بر اوراد و اذکاری برگرفته از قرآن کریم و اسماء الهی ذکر شده است. ورق ۱۲۳ با بسمله آغاز می‌شود و با اذکار یا علی و یا الله ادامه می‌یابد. (رسم الخط این ورق نیز متفاوت از خط نسخ به کار رفته در سایر اوراق نسخه به نظر می‌رسد).

ورق ۱۲۴ - ۱۳۰ متضمن بسمله همراه با آیاتی از قرآن کریم و آیه الكرسي است و دوباره با آیات مختلفی از قرآن کریم تا ورق ۱۳۰ ادامه دارد و مطلب با آیات متضمن ربنا پایان می‌یابد.

ورق ۱۳۱ و ۱۳۲ مشتمل بر آیات قرآن کریم، متنی رمزگونه، دوایری مشتمل بر اسماء حسنی و آیات قرآن کریم، صلوات بر ملائک مقرب الهی و سایر ملائکه الله، صلوات بر پیامبر اکرم (ص) و سایر پیامبران الهی، صلوات بر شهداء، سعداء، ائمه هدی (ع)، ابدال، اوتاد، عبّاد و مصلحین و زهاد، و در پایان ذکر صلوات بر محمد و آل محمد است. ورق ۱۳۳ با ترسیم دایره‌ای با مرکز اسم شریف الرحمن که پیرامون آن حروف، آیات و اسماء الهی است، ادامه می‌یابد و ورق ۱۳۴، مشتمل بر سوره حمد و آیات تسبیح در قرآن کریم می‌باشد که با ترتیب خاصی همراه با خطوط و حروف نوشته شده است.

ورق ۱۳۵ و ۱۳۶ با آیات تسبیح در قرآن کریم و سوره الرحمن همراه است و در ورق ۱۳۷، شکلی مستطیلی از حروف، اسم شریف رب، سوره حمد، سوره انعام، سوره

فاطر، سوره مزمل، سوره مدثر، سوره قلم، و إن یکاد و آیات مختلفی از قرآن کریم به چشم می‌آید.

ورق ۱۴۳، آیات مختلفی از قرآن کریم، حروفی منقطع و شکلی مستطیلی با محوریت ربنا را در خود جای داده و در پایان این عبارات آمده است: «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ أَجْمَعِينَ». ورق ۱۴۴، مشتمل بر اشکال و دوایری از اسم شریف الله و سایر اسماء الهی، و ورق ۱۴۵ تا ۱۴۹، متضمن صلوات بر پیامبر(ص) و نیز صلوات بر صدیقین و شهداء و صالحین همراه با ادعیه است. ورق ۱۵۰، شکلی محراب‌گون متضمن آیاتی از قرآن کریم با محوریت «لَمَنْ أَلْمَلِكِ الْيَوْمَ» دارد.

ورق ۱۵۱ و ۱۵۲، ادعیه‌ای همراه با سوره‌های انسان و علق و آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «سبحان» و مشتقات آن را نشان می‌دهد. ورق ۱۵۴، دایره‌ای به محوریت عبارت: «النبی اولی بالمؤمنین» توأم با آیات مختلفی از قرآن کریم دارد.

ورق ۱۵۵، آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت لغت «بشر» و مشتقات آن و ورق ۱۵۶، آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت لغت «خیر» را نشان می‌دهد. ورق ۱۵۷، مرتبگی از تکرار اسم شریف «الله» همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت لغت «سلام» دارد. ورق ۱۵۸، صلوات بر پیامبر(ص) و نیز صلوات بر صدیقین و شهداء و صالحین را ذکر کرده است. در ورق ۱۵۹ نیز، آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «سلام» مشاهده می‌شود.

در ورق ۱۶۰، صفحه سمت راست این دعا ذکر آمده است: «یا ربَّ اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَسْأَلُكَ الصَّحَّةَ وَ الكِفَايَةَ وَ الفِرَاقَ. یا ربَّ اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَسْأَلُكَ البَيَانَ وَ الهُدٰى وَ البَلَاغَ. یا ربَّ اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَسْأَلُكَ كَمَالَ الإِقْبَالِ عَلَیْكَ وَ حُسْنَ البَلَاغِ. یا ربَّ اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَسْأَلُكَ اَنْ تَسْمَعَ عَلٰى عَبْدِكَ نَعْمَلْ ظَاهِرَةً وَ باطِنَةً خَیْرَ الأَسْبَابِ. یا رَبَّنَا جَنِّبْنَا مَنكَرَاتِ الأَخْلَاقِ وَ الأَعْمَالِ وَ الأَهْوَاءِ وَ الأَدْوَاءِ بِرَحْمَتِكَ یا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ». و در صفحه سمت چپ آمده است: «الخَتْمَةُ المَعْرِبِيَّةُ، السُّلْطَانِيَّةُ وَ الخَلَّةُ الإِبْرَاهِيْمِيَّةُ البُرْهَانِيَّةُ».

ورق ۱۶۱، پس از بسمله سوره تبارک و آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «تبارک» و مشتقات آن را در خود جای داده است. ورق ۱۶۲ تا ۱۶۵ با بسمله آغاز می‌شود و در ادامه با سوره حمد و آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «حمد» و مشتقات آن ادامه می‌یابد. ورق ۱۶۵، آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «محمد» و مشتقات آن دارد. ورق ۱۶۶، مشتمل بر شکلی از نام‌های پیامبر اکرم (ص) و برخی جملات و کلمات رمزآمیز است. ورق ۱۶۷، صلوات بر پیامبر (ص) و اهل بیت و دستور به سجده و عباراتی برای ذکر سجده دارد. در ورق ۱۶۸ تا ۱۷۰، آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «سلطان» و مشتقات آن آمده است. ورق ۱۷۱، صفحه سمت راست مشتمل بر ترسیم دوایر ۶ گانه‌ای حول یک مستطیل مشتمل بر آیات قرآن کریم است و در صفحه سمت چپ، گویا تاریخ تولد ۴ نوزاد ذکر شده و البته نمی‌توان علت ثبت آن را در این بخش از مطالب به درستی تشخیص داد.

ورق ۱۷۲، مشتمل بر واژه‌هایی خاص با ترتیبی ویژه با محوریت واژه «بل»، و ورق ۱۷۳، آیات قرآن کریم با محوریت واژه «بلی» است. در ورق ۱۷۴، آیات قرآن کریم با محوریت عبارت «شرح صدر» و ترسیم شکل خاصی از حروف و کلمات آمده و ورق ۱۷۵، متضمن ترسیم شکل خاصی از حروف و کلمات همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم است. ورق ۱۷۶ تا ۲۰۰، با بسمله آغاز می‌شود و دارای آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «نفس» و مشتقات آن می‌باشد.

ورق ۲۰۰، پس از بسمله، سوره طارق و رسم خاصی از حروف و آیات قرآن کریم را دارد. ورق ۲۰۱، دارای رسم خاصی از حروف همراه با عباراتی از آیات قرآن کریم است. ورق ۲۰۲ و ۲۰۳، رسم دوایری متقاطع با محوریت لغات «نفس و نفوس» و رسم خاصی از حروف و عباراتی از آیات قرآن کریم را دارد. ورق ۲۰۴، رسم خاصی از حروف توأم با عباراتی از آیات قرآن کریم را دارد و دعای زیر را نشان می‌دهد: «اللَّهُمَّ أَصْلِحْ دِينِي الَّذِي هُوَ عِصْمَةُ أَمْرِي وَ أَصْلِحْ لِي دُنْيَايَ الَّتِي فِيهَا مَعَاشِي وَ أَصْلِحْ لِي آخِرَتِي الَّتِي فِيهَا مَعَادِي وَ اجْعَلِ الْحَيَاةَ زِيَادَةً لِي فِي كُلِّ خَيْرٍ وَ اجْعَلِ الْمَوْتَ رَاحَةً لِي مِنْ كُلِّ شَرٍّ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ».

ورق ۲۰۵، با بسمله شروع می‌شود و با حروف منقطع و سوره‌هایی که با حروف مقطعه «الم» آغاز می‌شوند ادامه می‌یابد. سپس سوره روم و سوره‌هایی که با حروف مقطعه «الم» آغاز می‌شوند، ذکر می‌گردد و با آیات مختلفی از قرآن کریم، سوره علق و نیز آیات دیگری از قرآن کریم پایان می‌یابد.

ورق ۲۱۰ و ۲۱۱، بسمله و شکل خاصی از نگارش حروف مقطعه قرآن کریم همراه با آیات آغازین سوره‌های: مریم، طاه، یاسین و نیز آیات دیگری از قرآن کریم است. ورق ۲۱۲ و ۲۱۳، بسمله و شکل خاصی از نگارش حروف مقطعه قرآن کریم و لغات «طسم، طس» و دوباره «طسم» را دارد. ورق ۲۱۴ و ۲۱۵، با بسمله و حروف «حمص» و سوره‌های صاد، قاف، قلم همراه است.

در ورق ۲۱۷ و ۲۱۶، سوره کوثر، رسم خاصی از حروف منقطع، بسمله و عبارت‌های «حم تنزیل، حم عسق، حم والکتاب، حم تنزیل الکتاب» آمده است. ورق ۲۱۸، متضمن صلوات است: «صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ، صَلِّ عَلَى جَمِيعِ إِخْوَانِهِ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّادِقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ».

ورق ۲۲۰ تا ۲۲۴، دارای بسمله و سوره نجم، آیات واحد سجده در قرآن کریم و سوره انشقاق است. ورق ۲۲۵، ترسیم شکل خاصی از دوایر و خطوط با مرکزیت حروف را دارد و در ورق ۲۲۶، شکلی از حروف و عبارات با محوریت لغت دین و رسم دوایری با آیات قرآن کریم به مرکزیت «دین الخالص و القول السدید» آمده و ورق ۲۲۷، متضمن سوره حمد و آیات مختلفی از قرآن کریم است.

در ورق‌های ۲۲۸ و ۲۲۹، عبارات «دین الحق و القول الثقیل» همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم آمده است و در ورق ۲۳۰ و ۲۳۱، عبارت «دین الإسلام و القول البلیغ» همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم آمده، در ورق ۲۳۲ «الدین القیم و القول اللین» همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم دیده می‌شود.

ورق ۲۳۳ و ۲۳۴ متضمن عبارات «دین الواصب و القول الکریم» توأم با آیات مختلفی از قرآن کریم است. در ورق ۲۳۵ «دین الله و القول العظیم» همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم آمده است.

ورق ۲۳۶ تا ۲۳۹، دارای ادعیه‌ای است که در آخر آن «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدَ وَآلِ مُحَمَّدَ» بکار رفته است. ورق ۲۴۰ تا ۲۳۹، آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت «قُلْ، هَلْ وَ فَهَلْ» دارد.

ورق ۲۴۱، شکل خاصی از تکرار حروف را دارد و عبارت پایان صفحه سمت چپ به صورت «فیسجد ایوان سنجل الألف» خوانده می‌شود که رمزگونه می‌نماید.

ورق ۲۴۲ تا ۲۴۶، مشتمل است بر بسمله و اسم شریف «الله» به تعداد آیات هر یک از سوره‌های حمد، بقره، آل عمران، نساء، مائده، انعام، اعراف، انفال، توبه، یونس، هود، یوسف، رعد، ابراهیم، نحل، اسراء، کهف، مریم، انبیاء، حج، مؤمنون، نور، فرقان، شعراء، قصص، عنکبوت، روم، لقمان، سجده، احزاب، فاطر، یس، صافات، صاد، زمر، مؤمنون، فصلت، عسق، زخرف، دخان، احقاف، محمد، فتح، حجرات، قاف، ذاریات، طور، نجم، قمر، واقعه، مجادله، حشر، ممتحنه، جمعه، منافقون، تغابن، طلاق، تحریم، ملک، قلم، حاقه، معارج، الجن، مزمل، مدثر، قیامه، دهر، مرسلات، نازعات، عبس، کوثر، انفطار، مطففین، انشقاق، اعلی، بروج، طارق، غاشیه، فجر، بلد، شمس، ضحی، انشراح، تین، علق، قدر، بینه، زلزال، عادیات، قارعه، تکاثر، عصر، فیل، قریش، ماعون، کوثر، کافرون، مسد و اخلاص.

در پایان ورق ۲۴۶ تاریخ ولادت و وفات شیخ سعدالدین حموی با رسم الخطی نزدیک به خط اصلی نسخه نوشته شده اما به نظر می‌رسد که آن نباشد. ولادت شیخ المشایخ (ناخوانا) سلطان المحققین شیخ سعدالملّه و الدین محمد حموی فی ذی الحجة سنة ست و ثمانین و خمسمائه و ماته در ذی الحجة سنة خمسين و ستمائه^۱ و در گوشه صفحه سمت چپ ماده تاریخ وفات وی آمده است:

وفات شیخ جهان سعد دین حموی که نور پرتو (ناخوانا)

۱. در اینجا تاریخ ولادت موافق با تاریخ ذکر شده در مراد المریدین است، اما تاریخ درگذشت را یک سال دیرتر و موافق با روایت جامی آورده است. نک: میر باقری فرد، علی اصغر و نجفی، زهره، ص ۱۱؛ جامی، نورالدین عبدالرحمن، ص ۴۳۳.

بروز جمعه نماز دگر به بحرآباد به سال ششصد و پنجاه عید اضحی بود^۱
 ورق ۲۴۷، صفحه سمت راست مشتمل برآیاتی با محوریت واژه‌های «إله، إلهکم، آلِهَتِنَا» از سوره‌های بقره، آل عمران، نساء، اعراف، انفال، توبه، یونس، هود، یوسف، رعد، ابراهیم، حجر، نحل، کهف، مریم، انبیاء، حج، مؤمنون، عصر، قصص، عنکبوت، روم، قمر، فاطر، یس، صافات، زمر، مؤمن، سجده، زخرف، دخان، حاقه، احقاف، محمد، قاف، ذاریات، حشر، تغابن، مزمل و ناس است و در پایان صفحه این عبارات مشاهده می‌شود: «أَلَا لَهُ هُوَ اللَّهُ فِيمَا رَحِمَةً مِنَ اللَّهِ لَئِن لَّهُمْ أَنْ لِحَمْدِ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ آمِينَ. تَمَّ الْكِتَابُ».

در همین ورق، صفحه سمت چپ متضمن سوره‌های فلق و ناس همراه با «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ. آمِينَ رَبِّ الْعَالَمِينَ. تَمَّ فِي مَدِينَةِ حُمْصٍ فِي شَهْرِ اللَّهِ الْأَصْمَ، رَجَبِ يَوْمِ الثُّلَاثَاءِ السَّابِعِ مِنْ رَجَبِ سِنَةِ ثَلَاثِينَ سِتْمَائِهِ. الْعَلِيُّ الْمُتَعَالَى الْوَلِيُّ وَ الْوَالِي تَجَلَّى الْجِبَالِي وَ نَزَلَ إِلَى بَالِي وَ جَمَعَ بَيْنَ فِعَالِي وَ مَقَالِي وَ أَخْرَجَ مِنْ صَحْرَايَ (افتادگی متن) دالی و ذالی و حای و وصی و حوی و صلی علی هیمتی و شیکلی و صورتی و مثالی و صلی به و بی و بنا و اباح حرامی و حُرْمِ حَلَالِي». از ورق ۲۴۸ تا ۲۶۲ نیز نمازهای مستحبی، ادعیه و اذکار در پایان متن آمده است.

معرفی نسخه‌های خطی اثر:

کتابخانه فاتح، ش ۲۶۴۵، برگ‌های اب - ۸۶ الف، کتابت شده در جمادی الاول ۶۵۶ یا ۶۵۹ق. کتابخانه جارالله افندی، ش ۱۵۴۱.^۲ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ش ۳۱۹۴،

۱. این ماده تاریخ به صورت کامل در «سلسله الاولیاء» آمده است. نک: نوربخش، سید محمد، «سلسله الاولیاء»، به کوشش محمد تقی دانش پژوه، جشن نامه هانری کربن، به کوشش سید حسین نصر، تهران، ۱۳۵۶ش، صص ۴۸-۴۹.

۲. نک: ریاض مالح، محمد، «التصوف»، فهرست مخطوطات دارالکتب الظاهریه، دمشق ۱۳۹۸/۱۹۷۸م، ج ۲، صص ۳۱-۳۲.

کتابت شده در ۶۳۰ق، در شهر حُمص به خط نَسَخ ۱۳ سطری با عناوینی از شنگرف و مشتمل بر ۲۶۲ ورق که واقف نسخه معلوم نیست.^۱

ادامه فهرست نسخه‌های خطی آثار سعدالدین حموی:

۱۶. *عید الفطر*: تألیف ۶۳۰ق، جبل قاسیون.^۲
۱۷. *السلطان علی الشیطان*: تألیف محرّم ۶۳۱ق، در زاویه شمس‌الدین رومی، صالحیه دمشق.
۱۸. *کتاب الدعاء عند فتح ابواب الکعبه*: رمضان ۶۳۲ق، قدس.
۱۹. *التعریف فی معنی الكشف*: تألیف صفر ۶۳۹ق، دمشق.
۲۰. *التأيید و النصرة*: تألیف ۶۳۹ق، جاکوره دمشق.
۲۱. *المقامات التزولیه*: تألیف ۶۳۹ق، صنعه بعلبک.
۲۲. *شرح الصاد*: تألیف ۶۴۱ق، خانقاه جادار تبریز.
۲۳. رساله‌ای در شرح و تعبیر خواب: این رساله در تعبیر خوابی که در صفر ۶۴۰ق، در نصیبین برای وی اتفاق افتاده، نوشته شده است.
۲۴. *الحاح القاصد*: تألیف ۶۴۰ق، خانقاه جادار تبریز.
۲۵. *الجمع بین الأنفس والأعین*: تألیف ۶۴۱ق، گرجستان گیلان.
۲۶. *خلق الجنه فی كشف القبه*: تألیف ۶۴۶ق، الکاباد خراسان.
۲۷. *الفصول*: به نظر می‌رسد که این رساله تنها در مقدمه فرانسوی ماریان موله بر *الانسان الکامل* عزیزالدین نسفی به سعدالدین حموی نسبت داده شده باشد.^۳
۲۸. *محبوب المحبین و مطلوب الواصلین / محبوب الأولیاء / محبوب القلوب / كشف المحبوب / محبوب الواصلین / کتاب المحبوب*.^۱

۱. فهرست کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ش ۳۱۹۴.

۲. موارد ۱۶-۲۶ از این منبع نقل شده است: حموی، غیاث‌الدین هبة الله یوسف بن ابراهیم بن سعدالدین، باب نهم، صص ۱۶۳-۱۶۶.

۳. موله، ماریان، مقدمه بر *الانسان الکامل*، عزیزالدین نسفی، به کوشش ماریان موله، ترجمه سید ضیاء‌الدین دهشیری، تهران، ۱۳۴۸ش، ص ۱۴.

موضوع: تأویل حروف، اوصاف محبوب یا خاتم الاولیاء.

درباره این اثر اغلب گفته‌اند که متضمن غوامض کلام، ارقام، جداول و دوایر دشواریاب و دیر فهم با مشربی تأویلی است که بنا بر قول مشهور قاضی نورالله شوشتری، حل پیچیدگی‌ها و مسایل عرفانی آن به دست امام عصر (عج) میسر است.^۲

گزارشی از متن اثر:

این اثر در نسخه خطی ش ۳۲۵۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی ۶۹۸ صفحه دارد و با رسم دوایری مشتمل بر اسماء الهی و اذکار قرآنی آغاز می‌گردد و نام سعدالدین حموی به عنوان صاحب اثر بدین گونه در ابتدای نسخه آمده است: «تصنیف الشیخ سعدالدین حموی علیه الرحمة». بررسی کامل این اثر ماهیت حقیقی دوایر آغاز بحث را به عنوان فهرست گونه‌ای برای کل مطالب آشکار می‌سازد. دوایر پانزده گانه‌ای که در هر یک حرفی از حروف الفبا تأویل شده و متضمن احادیث نبوی (ص) و اشعاری عارفانه و عاشقانه در وصف محبوب است.

دایره اول، نونیه: «لَمَّا إِنشَقَّتْ إِنْفَصَلَتْ مِنْهَا نُونَانِ تَبَطَّنَا وَآوَيْنِ وَ أَلْفَيْنِ ...».

دایره دوم، قافیه: «وَ هِيَ دَايِرَةُ الْقُوَّةِ وَ الْقَرَارِ وَ الْقُدْرَةِ وَ الْإِسْتِقْرَارِ وَ الْقُرَّةِ وَ الْأَنْوَارِ وَ الثَّمَرَةِ وَ الْأَزْهَارِ ...».

دایره سوم، فاییه: «وَ هِيَ دَايِرَةُ الْفَتْحِ وَ النَّجَاحِ وَ الْفَوْزِ وَ الصَّلَاحِ وَ النَّزُولِ وَ الْحَيَوَةِ وَ الْقَبُولِ وَ الصَّلَوَةِ ...».

۱. تقریباً در تمامی منابع موجود، این کتاب از تألیفات سعدالدین حموی به شمار می‌رود، اما در مراد المریدین نامی از آن نیامده است.

۲. نگارنده درباره این اظهار نظر قاضی نورالله شوشتری که حل غوامض کتاب محبوب به حضرت امام مهدی (عج) حواله داده شده، نسخه محبوب الاولیاء به شماره ۳۲۵۳، با نام‌های محبوب الاولیاء، محبوب المحبتین و دوایر النقط (کتابخانه مجلس شورای اسلامی) را تورق نمود، اما چنین قولی مشاهده نشد. شکل دیگر این اظهار نظر در منبع دیگری چنین آمده است: «سعدالدین حمویه ضمن مؤلفات خود می‌گوید معضلات خود را با توسل به حضرت حجت (عج) حل می‌کرده است» و این قول به نظر پذیرفتنی‌تر می‌نماید. نک: شهیدی صالحی، عبدالحسین، «جوینی حموی»، دایرةالمعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، بهاءالدین خرمشاهی، و حسن یوسفی اشکوری، تهران، ۱۳۷۵ش، ج ۵، ص ۵۳۲.

دايره چهارم، الراييه: «روحية ريحية مركبة من الرأتين راء الريح و راء الروح اللذان من هما ظهور القدوس و وضوح السبوح...». اين دايره دو باب دارد، باب الاول: «منها باب نظر الله تعالى إلى حبيبه في حبيبه باب واسع لاحد له و لا قياس»؛ باب الثاني: «باب ذكر الله تعالى إياه في نفسه بذكره المطيب».

دايره پنجم، زاييه: «إن الزاء حرف الزواج و منه بروز الزايد من بين الإخراج و الإيلاج فأول بارز برز إلى عرصه الحقيقه و المجاز برابطه الإحراز و الإفراز و هو بارز شرعي عرشي و نعشي فرشي بيانه و هو أن الله سبحانه و تعالى لما أراد أن ينزل من زيادة الحق إلى زيادة الخلق و من مقام الوصول إلى مقام الإشتباه إلى حقيقه الإكتناه...».

دايره ششم، واويه: «وجهية جامعة لشمل مخففه (ناخوانا) مخرجه لولاية الولي المحبوب و النبي المنصوب...».

دايره هفتم، ذاليه: «و هي دايرة الذات التي تنصب منها في مصابها صبات لصفات المنقجرة في غور الأمور...».

در پايان مطالب اين بخش دايره‌های هجده‌گانه ديگري رسم شده كه به يكديگر پيوند دارند و مؤلف در ميانه اين دايره‌ها نوشته است: «هذا دواير الضلال و صورة لام الف الأحوال». سپس با ذكر دعايي^۱ در ارادت به رسول اكرم (ص) و اهل بيت مكرم ايشان (ع)، خاتمه مجلد اول كتاب محبوب را اعلام می‌كند.

دايره نهم، صاديه: «المستملة على الصحة و الصفاء و المحلقة بأهل الإجتباء و الإصطفاء و المنيرة لقلوب أرباب الوفاء بكلمة التوحيد و الشافية الشارحة صدور أهل التجريد...».

دايره دهم، ضاديه: «بيضاء الضياء و زينها البهاء و تلالا من نواصيها الشفاء و تشرب من عيونها سويداء القلب...».

دايره يازدهم، سينيه: «هي دايرة سينية قدوسية سبوحية...».

دايره دوازدهم، شينيه: «هي دايرة شينيه شملت الشهود و بطنت الجنود و نزعت من بدنها الجلود و شرعت لنا مشارع الخلود...».

۱. اللهم إنا نسألك معرفة آل محمد و حب آل محمد و الولاية لآل محمد و نسألك معرفة آل محمد براه من النار و حب آل محمد الجواز على الصراط و بالولاية لآل محمد الأمن من العذاب أمين رب العالمين.

دایره سیزدهم، عینیه: «فَمِنْهَا غُيُوبُ الْمَجَامِعِ وَ مِنْهَا مَكْنُونُ الْكُتُبِ فِي الْمَسَامِعِ وَ بِهَا الْإِنْتِشَارُ أَنْوَارِ فِي الْعَوَالِمِ الْعَيْنِيَّةِ الْعِيَانِيَّةِ وَ اسْتِنَادَةُ الْوُجُوهِ الرُّوحَانِيَّةِ الْإِيقَانِيَّةِ الْإِتْقَانِيَّةِ...».

دایره چهاردهم، غیبیه: «غَابَتْ فِي غَلَبَاتِ غَلَابِهَا غَلَبَاتُ النُّفُوسِ وَ غِيَاهِبُ الْعُكُوسِ وَ ابْيَضَّتْ بِلُيُوغِ الْبَالِغِ وَ جُوهُ صَحَائِفِ الطُّرُوسِ وَ هِيَ دَايِرَةُ النُّصْرَاهِ لِدَاْفَعَةِ لِلْعَسْرَةِ...».

دایره پانزدهم، هاییه: «وَ هِيَ آخِرَةُ الدَّوَائِرِ وَ مَحَلُّ (ناخوانا) بِضَمَائِرِ السَّرَائِرِ عَلَى أَهْلِ الْبَشَائِرِ وَ الْبَصَائِرِ...».

این دایره خود مشتمل بر پانزده فصل به شرح زیر است:

فصل منها فی الإلهیات وَ هِيَ أَرْبَعٌ وَ أَرْبَعُونَ قِسْمًا بِحَسَبِ أَرْبَعِينَ إِسْمًا.

فصل منها فی الْمَلَكِيَّاتِ الرُّوحَانِيَّاتِ وَ الْحَقَائِنَاتِ وَ الْجِسْمَانِيَّاتِ.

فصل منها فی الْإِنْسَانِيَّاتِ الْحَيَوَانِيَّاتِ.

فصل منها فی النُّبُوَّاتِ وَ السُّلَيْمَانِيَّاتِ وَ الْجِنِّيَّاتِ.

فصل منها فی الْخِلَافَةِ وَ الْإِمَامَةِ وَ الصِّدِّيقَاتِ وَ الْوَلَايَاتِ.

فصل منها فی مَعْرِفَةَ تَفْسِيرِ الْكِتَابِ وَ تَنْزِيلِ الْخَطَابِ.

فصل منها فی الْفِقْهِيَّاتِ وَ الْأَدْيَانَ الْمُخْتَلِفَةَ فِي الْأَلْقَابِ الْمُتَّحِدَةِ فِي النِّيَّاتِ.

فصل منها فی اللَّغَاتِ وَ مَا يَتَعَلَّقُ.

فصل منها فی أَصْلِ النَّحْوِ وَ رَسْمِ الْإِثْبَاتِ وَ الْمَحْوِ.

فصل منها فی طِبِّ الْأَبْدَانِ الْأَدْيَانِ.

فصل منها فی السِّيَّارَاتِ وَ الطِّيَّارَاتِ.

فصل منها فی أَصْلِ السِّحْرِ وَ السَّحْرَةِ وَ الْغَرَسِ وَ الشَّجَرَةِ.

فصل منها فی حَقِيقَةَ الْهَوَاءِ الْمُسَمَّى بِالْإِلَهِ الْمَعْبُودِ الْمُنْشَعِبَةِ مِنْهُ أَهْوِيَهُ الْخَلِيفَةِ فِي السَّعْيِ

إِلَى مَوْرِدِ الْوَارِدِ الْمَوْرُودِ.

فصل منها فی كَيْفِيَّةَ صَيْرُورَةِ دَوَاعِي النَّفْسِ هِمَّةً تَحْكُمُ عَلَى اللَّمْتِينَ وَ تَطْرَحُ بِلَعْلَتَيْنِ.

فصل منها وَ هُوَ آخِرُ الْفُصُولِ فِي مَعْرِفَةِ مَرَجِعِ كُلِّ رَاجِعٍ وَ مَرَدِّ كُلِّ مَرْدُودٍ وَ مَصِيرِ كُلِّ

شَاهِدٍ وَ مَشْهُودٍ.

در پایان این نسخه از اثر، علاوه بر افتادگی متن، ترمیم‌های غیراصولی صورت گرفته

و خواندن مطالب پایانی را دشوار نموده است.

- معرفی نسخه‌های خطی اثر: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۳۲۵۳، دارای ۶۹۸ صفحه، نام کاتب نامعلوم و به خط نسخ نوشته شده است.
- کتابخانه تویق‌پای سرای، ش ۱۴۱۸ الف، برگه‌های ۳ الف-۲۸۸ الف. کاتب محمد بن حاج جندری کاشغری، قاهره، رجب ۷۱۸ق، در صفحه عنوان این نسخه آمده که مطالب مندرج در آن به نظر فرزند سعدالدین حموی (صدرالدین ابراهیم) رسیده و در برگ ۲ الف، اجازه روایت کتاب به تأیید وی آمده است.^۱
- کتابخانه ایاصوفیا، ش ۲۰۸۵، برگ‌های اب - ۲۰۵ب، کاتب مسعود بن اسحق بن محمد، محرّم ۷۳۶ق.
- کتابخانه فاتح، ش ۲۷۸، ۲۱۳ برگ، کاتب آن معلوم نیست، اما تاریخ کتابت مربوط به جمادی الثانی ۷۰۱ق در قاهره است. این نسخه مجلد دوم کتاب است که سلسله سند روایت متن به تاریخ ۷۳۱ق در بیت المقدس را نیز دارد.
- کتابخانه ایاصوفیا، ش ۲۰۵۷، برگ‌های الف-۲۰۹ب.
- کتابخانه نور عثمانیه، ش ۲۵۷۷.
- کتابخانه ینی جامع، ش ۷۲۶ در ۵۳ برگ با عنوان *محبوب المحبین و مطلوب الواصلین*. در نسخه‌های زیر این رساله با نام *محبوب القلوب* آمده است:^۲
- کتابخانه شهید علی پاشا، رساله اول، مجموعه ش ۱۳۴۲، برگ‌های ب-۱۳۹. کتابخانه دولتی آلمان، برلین، ذی الحجه ۶۴۳ق. کتابخانه جارالله افندی، ش ۱۰۷۸ و ۱۰۹۶. کتابخانه اورخان غازی، ش ۱۰۹۶. کتابخانه عمومی بورسا، ش ۷۷. نسخه‌ای از مجلد دوم به شماره ۱۲۲۴ در کتابخانه مغنيسا، در ۱۷۵ برگ موجود است که در آن نیز با نام *محبوب القلوب* آمده است.
۲۹. *تأویل حدیث عشره*: این رساله به زبان فارسی و در مجموعه اسعدافندی، رساله اول مجموعه ش ۱۷۶۰، برگ‌های اب تا ۸ب موجود است.^۳

1. *Yazmalar Katalogu Topkapi Sarayi Müzesi Kütüphanesi Arapça*, Fahmi Edhem(ed.), Istanbul, Topkapi Sarai Müzesi, 1966, p.145.

۲. ششن، رمضان، *مختارات من المخطوطات العربیة النادرة فی مکتبات ترکیا*، استانبول، ۱۹۹۷م، ص ۴۷۸.

۳. موارد ۲۹-۳۱ و ۳۴-۳۵ و ۳۷ و ۴۱ و ۴۳-۵۴ از این منبع نقل شده است: رحمتی، محمد کاظم، «سکینه

الصالحین»، وبگاه مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۹۰ش، صص ۴-۷.

۳۰. *أسألة و أجوبه: مغنيسا، رسالۀ ششم، مجموعهٔ ش ۲۹۳۶، کاتب کمال‌الدین کاشی، برگ‌های ۱۵۴-۱۵۷.*

۳۱. *کيفيت صدورالعالم عن الله: موضوع: سئوالات صدرالدين قونوی از سعدالدین حموی.*

کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، ش ۱۹۳۹۹، شمارهٔ بازیابی ۳۹۲۳/۲۰.

۳۲. *تحقیق المراتب الخمس و شرح حدیث بنی الاسلام علی خمس^۱.*

۳۳. *لطائف التوحید فی غرائب التفرید: این رساله به زبان فارسی و در مجموعهٔ عاطف افندی، ش ۲۲۴۱، و در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، ش ۷۹۱۱ و تاریخ کتابت ۱۰۸۳ق موجود است. همچنین نسخه‌ای به شمارهٔ بازیابی ۳۴۵۵/۳۱۴ در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی موجود است که زبان آن فارسی است و بین سال‌های ۱۰۶۳-۱۱۴۱ق، در ۴۵۷ صفحه نوشته شده است. بیشتر اوراق به خط بسیار ریز، از کاتبی به نام احمد غلام عملۀ خزانۀ است.^۲*

۳۴. *بحرالمعانی / بحرالمعانی فی التصوف: موضوع آن گزارشی از عروج سیزده روزه سعدالدین در سن چهل سالگی و تجربهٔ خلع بدن توسط وی است. اگر گزارش نورالدین عبدالرحمن جامی دربارهٔ عروج سعدالدین از رسالۀ *الإنسان الكامل* عزیزالدین نسفی گرفته نشده باشد، احتمالاً برگرفته از این منبع است.^۳*

۱. افشار، ایرج، «حموی»، فرهنگ ایران زمین، تهران، رشدیۀ، ۱۳۵۴ش، ج ۱۳، ص ۳۰۶.

۲. آصف فکرت، محمد، فهرست الفبائی کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، به کوشش بهروز ایمانی، مشهد، ۱۳۶۹ش، ص ۴۸۲؛ گنجینهٔ بهارستان، حکمت، به کوشش علی اوجبی، تهران، کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹ش، ج ۱، صص ۴۳۵-۴۵۶.

۳. این اثر در مقدمهٔ کتاب *المصباح فی التصوف*، به کوشش نجیب مایل هروی، ص سی و شش، به عنوان یکی از آثار به چاپ رسیدهٔ سعدالدین حموی ذکر شده، اما به نظر می‌رسد که این رساله تاکنون به چاپ نرسیده و ممکن است منظور مصحح محترم *بحرالمعانی و صفو الأمانی* باشد که عبدالحی حبیبی افغانی طی مقاله‌ای در نشریهٔ *نیما*، ش ۳۲۵، صص ۱۱۴-۱۱۹، ۱۳۵۴ش آن را معرفی کرده است. کتاب کهن دیگری نیز به نام *بحرالمعانی*، مشتمل بر شرح حال عرفانی ۶۴۰ تن از عرفای سده ۹ق، به روایت محمد بن نصیرالدین جعفر حسینی مکی موجود است که به کوشش محمد سرور مولایی در نشر علم به سال ۱۳۸۶ش در تهران به چاپ رسیده است.

معرفی نسخه‌های خطی اثر: کتابخانه سلیمانیه، ش ۷۰۶، برگ‌های اب-۹۲ الف، کاتب احتمالاً خلیل بن موسی بن محمود فطرنی در ۷۳۳ یا ۹۳۳ق. کتابخانه کوپرولو، استانبول، برگ‌های ۹۲ الف-اب، کتابت شده در ۷۳۳ق.

۳۵. *ملفوظات سعدالدین*: این نسخه را همان *مقاصد السالکین*، اثر محمد بن احمد بن محمد دانسته‌اند.^۱

۳۶. *علوم الحقیقیه*.^۲

۳۷. *حقایق الحروف*: پرتویاشا (کتابخانه سلیمانیه)، رساله دوم، مجموعه ش ۶۰۶، برگ‌های ۱۲-۱۷، کاتب عبدالله بن محمد، ۱۰۶۴ق. همچنین در ادامه نسخه کتاب *الحرف* که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۷۶۰ در ۲۶ ورق موجود است، از ورق ۹۱۵-۹۱۷ مطالب با نام *حقایق الحروف* عنوان یافته‌اند و تحت شماره ۹۱۵ نیز در همان مکان قابل بازیابی می‌باشد. موضوع این رساله مختصر، تعریف حال و مقام در تصوف است.

۳۸. *المرفوع المصنوع فی المجموع المسموع*.

۳۹. *سفینه الأبرار فی اللجج الأسرار*.^۳

۴۰. *کتاب الحرف*: نسخه‌ای از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۷۶۰ در ۲۶ ورق درج شده، کاتب آن نامعلوم و به خط نسخ نوشته شده است. موضوع: تأویل الف و حروف دیگر و نیز سخنی در مراتب چهار حرف اسم شریف الله و تطبیق آن با قلب، عقل، نفس و روح آدمی، و ربط و نسبت آنها با ملائک مقرب الهی و تطبیق آنها با پیامبر اکرم (ص) و خلفای راشدین و فروع اسلام است. در پایان این اثر صفحاتی به نام *حقایق الحروف* نامگذاری شده که در تعریف حال و مقام در تصوف است.

۴۱. *کلام سعدالدین در تعابیر حروف و هجاء / رساله فی معانی الحروف و الهجاء*: با این نام، دو نسخه در فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۴۱۲ و ۴۴۱ معرفی

۱. نفیسی، سعید، *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری*، تهران، ۱۳۴۴ش، ص ۷۲۴.

۲. این رساله تنها در مقدمه *المصباح فی التصوف*، به سعدالدین نسبت داده شده است. نک: مایل هروی، *نجیب*، ص سی و شش.

۳. بغدادی، اسماعیل پاشا، *هدیه العارفین*، تهران، مکتبه الاسلامیه، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۱۲۴.

گردیده و ظاهراً اصل نسخه در کتابخانه ایاصوفیا، ش ۴۷۹۵ در ۱۱۷ برگ، موجود است. موضوع: از عنوان اثر و آغازینه آن به نظر می‌رسد که یکی از مریدان سعدالدین شرحی براقوال او نگاشته است: «قال الشيخ المحقق قطب الاولياء سعدالحق والملة والدين الحموية- قدس سره-». مشرب این اثر نیز تأویلی است و در آن حروف الفباء زبان عربی به ترتیب تأویل شده است. نسخه با افتادگی‌هایی همراه است و کاتب اثر معلوم نیست.

۴۲. کلمات سعدالدین حمویه: رساله‌ای آمیخته به نظم، که نسخه‌ای از آن به شماره ۱۲۶ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است. این نسخه افتادگی‌های بسیاری در متن دارد و کاتب آن معلوم نیست. از عنوان اثر و آغازینه آن به نظر می‌رسد که یکی از مریدان سعدالدین اقوال او را درباره حکم الهی، تحکم و حکمت بیان کرده و سپس به تأویل حروف پرداخته است: «من کلمات شیخ الکامل سعدالدین حموی قدس سره». موضوع: آغاز اثر نشان می‌دهد که مرید سعدالدین در حال نوشتن رساله‌ای آموزشی بوده: «إعلم وفقکم الله إن حکم التّحکم یكون بعد نشر الحکمة المتوسطة...» و مشتمل بر ابیاتی از کتاب الشان العارف بالقرآن و استیواء الرحمن است: «قال صاحب کتاب الشان العارف بالقرآن و استیواء الرحمن» که در حاشیه اثر، این کتاب از تألیفات شیخ اکبر محی‌الدین عربی دانسته شده، سپس در متن افتادگی‌های بسیار اتفاق افتاده، که طبعاً نیازمند مقابله با نسخه‌های موجود دیگر می‌باشد. اما آنچه که باقی مانده، نشانگر بحثی در تأویل حروف است.

۴۳. ادعیه سعدالدین حمویه: نسخه‌ای از آن ضمیمه مجموعه ش ۴۸۱۹ کتابخانه ایاصوفیا، و فیلم آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱۳۱ موجود است. این نسخه مختصر با ادعیه کوتاهی آغاز می‌شود و کاتب ادعا می‌کند که آنها را از خطی که منقول از خط صدرالدین ابراهیم، پسر شیخ سعدالدین حموی بوده، نقل می‌کند. سپس مطالب کاملاً تغییر محتوا می‌دهد و اقوالی از مشایخ صوفیه در موضوعات گوناگون نقل می‌شود: «قال مسکین الدارمی، قال یحیی بن زیاد، قال مراد بن سعید، قال غصامر بن جنید، قال شیب بن البرصا» و بعد از آن متن پایان می‌پذیرد.

۴۴. کشف الغطاء و رفع الحجب/ کشف المحجوب: این رساله به زبان عربی است و در کتابخانه ایاصوفیا، ش ۲۰۵۸، برگ‌های ۲۰۸ ب - ۲۱۴ الف نگهداری می‌شود. کاتب آن مسعود بن اسحق بن محمد بن محمود بن احمد مرشدی اسحاقی مولوی آنقروی است و

- در کتابخانه موزه مولوی قونیّه، رساله دوم، ش ۱۶۳۹، برگ‌های ۵۷ ب - ۶۰ الف نیز موجود است.^۱
۴۵. *مفاتیح الأسرار*: هاشم پاشا، ش ۴، ۶۰ برگ، کاتب علی حیدر، ۱۳۰۳ق.
۴۶. *کتاب التقط*: شهید علی پاشا، رساله چهارم ش ۵۶۵۵، برگ‌های ۷۶ب-۷۷ الف.
۴۷. *رساله‌ای در تأویلات*: این رساله به فارسی و در مجموعه کتابخانه مجلس، ش ۲۱، مجموعه ۴۵۰، برگ‌های ۲۰۵ - ۲۰۸ موجود است.
۴۸. *ذکر جبرائیل*: این رساله به فارسی است و در مجموعه رشید افندی کتابخانه سلیمانیّه، رساله ۳۱، مجموعه ش ۱۲۹۵، برگ‌های ۳۵۳ب-۳۵۷ الف نگهداری می‌شود.
۴۹. *الوسایل السبع*: شهید علی پاشا، مجموعه ش ۲۷۳۵، برگ‌های ۲۲۳-۲۲۴.
۵۰. *رساله فی ظهور رستم الولا یه*: این رساله به زبان عربی است و در کتابخانه ایاصوفیا، ش ۲۰۸۵، برگ‌های ۲۰۶ الف-۲۰۷ ب، نگهداری می‌شود و کاتب آن مسعود بن اسحق بن محمّد بن محمود بن احمد مرشدی اسحاقی مولوی آنقروی در ربیع الاول ۷۴۱ق، در قاهره آن را کتابت کرده است.
۵۱. شرح حدیث کنت کنزاً مخفیاً: این رساله به زبان فارسی است و در مجموعه سراز، کتابخانه سلیمانیّه استانبول، رساله سوم، مجموعه ۳۹۰۹، برگ‌های ۴۹ب-۵۱ الف با تاریخ کتابت ۸۲۸ ق موجود است.
۵۲. *رساله‌ای در بیان خواصّ سوره یس*: حموی در این رساله خاطر نشان می‌کند که این رساله را پس از استجازه از ائمه هدی(ع)، که عالمان حقیقی به علم جفرند نوشته، و اسم اعظم را از سوره یس یافته و برگرفته است. این رساله به فارسی است و در مجموعه اسعد افندی، کتابخانه سلیمانیّه استانبول، رساله سوم، مجموعه ش ۳۷۹۰، برگ‌های ۴۱ ب-۴۲ الف، با تاریخ کتابت ۹۹۹ ق موجود است.
۵۳. *رساله‌ای در بیان تحقیق صلوة / کتاب الصلوة فی القالب*: این رساله فارسی در مجموعه سراز کتابخانه سلیمانیّه استانبول، رساله دوم، مجموعه ش ۳۹۳۱، (ناقص) برگ‌های ۱ب-۳۲ ب نگهداری می‌شود.

1. *Türk Tarid Kurumu Basimevi, Mevlânâ Müzesi Yazmalar Katalogu*, A. Gölpınarlı(ed.), Ankara, 1967, vol.1, pp.19-216.

۵۴. رساله فی علم الحروف: این رساله فارسی در مجموعه شهید علی پاشا، رساله هجدهم، مجموعه ش ۱۳۴۲، برگ‌های ۲۶۳ب-۲۶۶ب، ضمن مجموعه‌ای که توسط محمد بن عبدالله بن مسعود در ۱۰ جمادی الثانی ۸۳۸ ق کتابت شده موجود است.

۲.۱.۱. آثاری از سعدالدین حموی بدون ذکر محل نگهداری^۱:

در نسخه ش ۷۲۶ کتابخانه ینی جامع، کتابشناسی از آثار حموی آمده که عناوین زیر در آن فهرست ذکر شده است:

۱. اصل فی فضل المغرب؛ ۲. کتاب العین و النظر؛ ۳. رساله الحلّ والعقد؛ ۴. کتاب حق الوقت والساعة؛ ۵. کتاب حرف المعراج؛ ۶. رساله استواء الرحمن؛ ۷. الكلمات الانجیلیه؛ ۸. کتاب مقامات الصلایه؛ ۹. کتاب المقابله المناظرین؛ ۱۰. کتاب المثالثات المَلک والمَلک؛ ۱۱. کتاب ستر الحروف و الكلمات؛ ۱۲. کتاب التّعرف فی معنی التّکشف؛ ۱۳. کتاب طهاره النّبی(ص)؛ ۱۴. کتاب التّأیید و النظر.

۳.۱.۱. آثار بدون عنوان و منسوب به سعدالدین حموی^۲:

در فهرست‌های گوناگون آثاری وجود دارد که بدون ذکر عنوان به سعدالدین حموی نسبت داده شده است که عبارت‌اند از: ۱. جاراالله افندی، ش ۲۰۷۷، برگ‌های ۹۶ب-۱۰۱ الف، زبان این اثر فارسی است. ۲. محمودپاشا، رساله هفتم، مجموعه ش ۲۷۸، برگ‌های ۲۶ب-۴۲ الف، فاقد صفحه عنوان. ۳. شهید علی پاشا، رساله نهم، مجموعه ش ۲۷۷۱، برگ‌های ۱۷۵ب-۱۸۱ب، با تاریخ کتابت ۱۰۲۳ق، مشتمل بر بحثی در زمینه اهمیت حرف الف. این رساله متفاوت از رساله فی الحروف است که در قبل ذکر شد؛ ۴. سراز، ش ۳۹۵۱، برگ‌های ۳۳ب-۴۳ب، مشتمل بر اقوالی از صوفیان پیش از او و نمونه‌هایی از اشعار حمویه؛ ۵. لاله لی، ش ۳۷۴۱؛ ۶. مغنيسا، ش ۱۲۲۴، تاریخ کتابت ۷۲۷ ق، ۱۷۵ برگ، این اثر به زبان عربی است؛ ۷. مغنيسا، رساله دوم، مجموعه ش ۲۹۳۶، برگ‌های ۱-۴۲، زبان این اثر فارسی است و ظاهراً در ۸۶۴ ق توسط محمد نوربخش کتابت شده است. ۸. توقیای سرای، نسخه

1. Elias, J. J., pp.53-75.

2. Ibid.

۱۴۱۸ الف، برگ‌های ۲۸۸ الف-۲۹۵ الف، زبان این اثر عربی است و ظاهراً رساله‌ای باطنی است که از آخر افتادگی دارد. کاتب این اثر محمد بن حاج بن محمد جندری کاشغری است که در پانزدهم جمادی الثانی ۷۱۶ق در بحرآباد آن را کتابت کرده و به این نکته توجه داده که مؤلف در آغاز صبح یکشنبه دهم ذی الحجّه ۶۴۹ق درگذشته است. اگر تاریخ درگذشت سعدالدین را مطابق با نقل مراد المریدین در شب شنبه هجدهم ذی الحجّه سال ۶۴۹ق در زادگاهش در نظر آوریم،^۱ با اختلاف هشت روزه‌ای که ممکن است توسط کاتب روی داده باشد، شاید این اثر آخرین تألیف سعدالدین باشد.

۴.۱.۱. معرفی نسخه‌های چاپی کتب و رسایل:

۱. المصباح فی التّصوّف؛ ۲. قلب المنقلب؛ ۳. سکینه الصّالحین فی معرفه قواعد الیقین؛ ۴. فی علوم الحقایق و حکم الدقایق.
۱. المصباح فی التّصوّف: که موضوع آن آموزه‌های نظری و عملی در تصوّف با رویکرد تأویل حروف است.
- معرفی نسخه خطی اثر: از این رساله دو نسخه، ضمیمه مجموعه ش ۳۸۳۲ در کتابخانه ایاصوفیا موجود است که هر دو نسخه در سال ۸۶۶ق در دمشق توسط محمد کتاب گیلانی فومنی کتابت شده و به زبان فارسی است. این رساله ۷۲ برگ ۱۵ سطری از مجموعه مذکور را در دارد و از برگ ۲۵۰ آغاز و به برگ ۳۲۲ ختم می‌شود.
- معرفی نسخه چاپی اثر: رساله المصباح فی التّصوّف نخستین بار به کوشش نجیب مایل هروی توسط نشر مولی در تهران به سال ۱۳۶۲ شمسی به چاپ رسیده است.
- معرفی فصول و ابواب: در این رساله هر یک از مباحث با عنوان «مصباح» نامگذاری شده و مشتمل بر ۵۳ مصباح، ناظر بر جنبه‌های نظری و عملی در تصوّف از منظر سعدالدین حموی، و متضمّن تأویلات حروفی است. این رساله با ذکر دو روایت از رسول اکرم (ص) درباره ظهر، بطن، حدّ و مَطَّلَع حروف، و نیز با نقل روایتی منسوب به امام علی (ع) با مضمون «علم نقطه‌ای بود که جاهلان بسیارش کردند»، آغاز می‌گردد.

۱. میر باقری فرد، علی اصغر و نجفی، زهره، ص یازده.

۲. *قلب المنقلب*: که در احوال و اطوار قلب با رویکردی تأویلی نسبت به اسماء الهی است. معرفی نسخه خطی اثر: متن عربی رساله *قلب المنقلب* در دست نیست. از ترجمه فارسی آن سه نسخه شناسایی شده است: ۱. نسخه کتابخانه نعمت اللّهیة در تهران، که به خط نستعلیق در مجموعه ش ۲۵۵ همراه با چند رساله دیگر کتابت شده است؛ ۲. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که به خط نسخ خوانا، به سال ۱۲۰۴ ق بازنویسی شده و در مجموعه شماره ۵۸۷۱ موجود است؛ ۳. نسخه هرات که این نسخه به خط نستعلیق همراه با چند رساله کوتاه از بابا افضل کاشانی کتابت شده و ترقیمه کاتب فاقد تاریخ کتابت می‌باشد، اما احتمالاً در اواخر قرن ۹ ق کتابت شده است.

معرفی نسخه چاپی اثر: این رساله به کوشش نجیب مایل هروی طی مقاله‌ای در نشریه معارف، ش ۲، ۱۳۶۷ ش، به چاپ رسیده و نسخه‌های اساس، نسخه هرات و نسخه دانشگاه تهران بوده است.

ویژگی اثر: این رساله پس از درگذشت سعدالدین در سال ۶۷۲ ق به کرمان برده شده^۳ و مشایخ آن دیار با آن آشنا شده‌اند. به هنگام حضور صلاح‌الدین ابوالحسن بلغاری، از مشایخ سلسله نقشبندی (م ۶۹۸ ق) در شهر کرمان، این رساله به یکی از مریدان وی به نام اخی منصور، که ظاهراً برادرزاده شیخ نیز بوده است، سپرده شده تا ترجمه و رمزگشایی شود. با آنکه این مرید از عهده انجام این مهم برآمده، اما شیخ حسن به دلیل وصیت سعدالدین در کتمان مفاهیم این رساله، اجازه استنساخ آن را نداده و تا اوایل سده ۸ ق این ترجمه از سواد به بیاض نیامده است، تا آن که مریدی آگاه آن را به نگارش درآورده و به کتابخانه عامره کرمان برد تا ماندگار گردد. در دیباچه‌ای که به قلم کاتب نوشته شده چنین آمده است:

۱. دیباچی، سیدابراهیم، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه نوربخش، تهران، ۱۳۵۲ ش، ص ۹.

۲. دانش پژوه، محمدتقی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۶، ۱۳۵۷ ش، ص ۱۱۵.

۳. کرمانی، ناصرالدین منشی، *سمط العلی للحضرة العلیاء*، به کوشش عباس اقبال، تهران، ۱۳۶۲ ش، ج ۲،

«قُدُوَةُ السَّالِكِينَ وَسَيِّدُ الْوَاصِلِينَ شَيْخُ سَعْدِ الدِّينِ حَمَوِيُّ قُدْسِ اللَّهِ رُوحِهِ أَيْنَ رَأَى قَلْبَ الْمُنْقَلَبِ نَامٌ كَرْدِي وَ ذَكَرَ كَرْدِي هَر كِه اَيْن رساله را حلّ كرد، او خاتم اولياء است».^۱

معرفی فصول و ابواب: این رساله با ذکر احادیث نبوی آغاز می‌شود. سپس با تمسک به قرآن و احادیث به بیان انواع و اطوار قلب می‌پردازد و هر طور را با اسمی از اسماء الهی مرتبط می‌کند. صدر و صمد، قلب و قادر، شغاف و رحیم، فؤاد و فتاح، حبه القلب و فالح و حی، سویدا و سلام، مهجة و جلال و جمال و الله و نود و نه اسم که همگی برگرفته از قرآن کریم اند.

۳. سکینه الصالحین فی معرفه قواعد الیقین: که درباره‌ی بدایات و نهایت اخلاق عرفانی با رویکردی تأویلی از اسم شریف الله، دارای چهار باب است که هر باب با احوال یکی از انبیاء الهی مرتبط است. به بیان دیگر، این رساله به تشریح آفات و موانعی می‌پردازد که از طریق اعضای بدن وارد می‌شوند و سالک را از مطلوب خویش دور نگاه می‌دارند و شیخ سعدالدین هر یک از آنها را با استناد به آیات قرآن، احادیث نبوی و سخنان بزرگان سنجیده و بیان داشته است.

معرفی نسخه‌های خطی اثر:^۲

۱. نسخه مجلس: این رساله به شماره ۱۰۶۹۶ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است و توسط عمر بن محمد بن حاج محمد بن ابی القاسم بن احمد شیرکان در ۶۷۰ ق به قطع ۱۲×۱۵ در ۸۸ برگ ۱۱ سطر با خط نسخ معمولی همراه با عناوین شنگرف کتابت شده و به زبان فارسی است. البته عنوان کتاب و نام مؤلف آن در برگ اول به خط کهن، با احتساب اختلاف رنگ مرکب در نام مؤلف آمده است. ارزش این نسخه بیشتر به دلیل ذکر نام سعدالدین حموی در آغاز رساله به عنوان مؤلف است. درباره‌ی کاتب این نسخه اطلاع دقیق و درستی در دست نیست و تنها می‌دانیم که او مترجم کتاب *آداب المریدین ضیاء الدین ابوالنجیب سهروردی* (۵۶۳-۴۹۰ق)، عمّ شهاب‌الدین ابو حفص سهروردی (۶۳۲-۵۳۹ق) صاحب *عوارف المعارف* است.

۱. قلب المنقلب، نسخه خطی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مجموعه شماره ۱۴ / ۵۸۷۱، تصویر ۱۶.

۲. فرجی، میثم، مقدمه بر سکینه الصالحین فی معرفه قواعد الیقین، سعدالدین حموی، به کوشش میثم فرجی، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، ۱۳۹۱ش، صص ۲-۳.

۲. میکروفیلم دانشگاه تهران: این رساله در اصل رساله هفتم مجموعه ش ۱۱۸۴ کتابخانه حسین چلبی بورسه است که میکروفیلمی از آن در دانشگاه تهران به شماره ۱۵۲ یافت می‌شود و در ۵۶ صفحه ۲۱ سطری با خط نسخ نگارش شده که در ابتدای آن نام نجم‌الدین کبری به عنوان مصنف آمده، اما کاتب این نکته را تذکر می‌دهد که در نسخه منقول، نام مصنف در متن کتاب نبوده و در بیرون درج شده است. این رساله را پژوهشگرانی چون ذبیح الله صفا، احمد منزوی و توفیق سبحانی در ذیل آثار نجم‌الدین کبری آورده‌اند، اما در *ایضاح المکنون* از جمله آثار سعدالدین حموی به شمار آمده و سعید نفیسی نیز در مقاله «خاندان حموی»، و هم چنین در کتاب *تاریخ نظم و نثر خود این رساله را از آن سعدالدین حموی می‌داند.*

۳. فاتح استانبول: این رساله چهاردهمین رساله از مجموعه ش ۵۴۲۱ کتابخانه فاتح استانبول است. تاریخ کتابت آن اول جمادی الاول تا پایان جمادی الآخر سال ۷۲۷ق می‌باشد و کاتب آن شیخ علی بن دوست خدا بن خواجه بن حاج قماری رفاعی آنقروی است.

معرفی نسخه چاپی اثر: این رساله به کوشش محمد کاظم رحمتی طی مقاله‌ای در ویگاه کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی درج گردیده است. مصحح دیگر این اثر میثم فرجی است که در قالب پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد *سکینه الصالحین* را تصحیح نموده است.

ویژگی اثر: *سکینه الصالحین* را می‌توان رساله‌ای اخلاقی در تصوف اسلامی دانست که سعدالدین حموی در تألیف آن از متون اخلاقی مهمی نظیر *رساله قشیری* عبدالکریم قشیری، *احیاء علوم الدین* غزالی و *المنهاج حلیمی* بهره برده است. بیان مطالب تا حدی دور از پیچیدگی دیگر آثار حموی می‌باشد و گویی برای استفاده عموم مریدان نگاشته شده است. این اثر در میان آثار صوفیه به *جوامع الآداب الصوفیه* از ابو عبدالرحمن سلمی (۱۲۵ق) و *التصنیف فی احوال متصوفه*، نوشته قطب‌الدین ابوالمظفر منصور بن اردشیر عبادی (۵۴۷ق) شباهت دارد به بیان رسوم و عادات صوفیانه اختصاص دارند.^۱

معرفی فصول و ابواب: این رساله به تناسب رویکرد تأویلی که به اسم شریف الله دارد، دارای ۴ باب است که هر باب با احوال یکی از انبیاء الهی ارتباط داده شده و در

۱. رحمتی، محمد کاظم، ص ۱۰.

تمامی متن، آیات قرآن و روایات نبوی(ص) و نیز عقاید وی که مؤید مذهب شافعی اوست، به چشم می‌آید.

اوایل و بدایات: «در بیان عدل انسان و معرفت عدل حق تعالی و این در معنی الف الله است و اهل لغت آن را همزه می خوانند و نصیب زکریا(ع) از عدل است». اواخر و نهایت: «در بیان احسان و ایتاء ذی القربی و نصیب یحیی(ع) از احسان است و آن در لام اول کلمه الله است». موانع و آفات: «در بیان نهی از منکر و فحشاء و آن در حرف سیم الله است و نصیب عیسی(ع) در وی است». تبدیل اخلاق: «و آن در نهی بغی است و نصیب الیاس(ع) از وی است و آن در حرف چهارم الله است». اساس این چهار باب تفسیر اخلاقی آیه شریفه ۹۰ از سوره مبارکه نحل است: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَ اِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَ الْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ».

۴. فی علوم الحقایق و حکم اللّقایق: که درباره عرفان نظری است. معرفی نسخه خطی اثر: از این رساله نسخه‌ای در مجموعه بغداددلی افندی، رساله سوم، مجموعه ش ۲۱۵۵، برگ‌های ۴۳ب-۴۴ب، به زبان عربی موجود است که نسخه‌ای ناقص، و با تاریخ کتابت دوازده رمضان سال ۱۰۹۳ق است. نام کاتب در پایان رساله نیامده، اما از نحوه آغاز متن چنین برمی‌آید که توسط خود شیخ یا از اصل نسخه برای ارشاد مریدی که با عنوان فرزند و نور دیده از او یاد شده، نوشته شده است.

معرفی نسخه چاپی اثر: این رساله به کوشش محمد کرد در ضمن مجموعه الرسائل در قاهره به سال ۱۳۲۸ق، صفحات ۴۸۷ تا ۴۹۸ به چاپ رسیده و هجدهمین رساله از این مجموعه است.

معرفی فصول و ابواب: این رساله ۸ فصل دارد که هریک مشتمل بر آیات قرآن، احادیث نبوی، احادیث عرفانی و اقوال برخی مشایخ است و عناوین آنها بدین شرح آمده است:

فصل اول: حقیقتة الحقایق؛ فصل دوم: معرفت به حق و انواع آن؛ فصل سوم: صفات حق؛ فصل چهارم: ظهور حق در مظاهر اشیاء؛ فصل پنجم: معانی غریبه؛ فصل ششم: انسان کامل. فصل هفتم: اوصاف انسان کامل؛ فصل هشتم: وحدت وجود و کثرت مظاهر.

۲.۱. اجازه نامه‌ها

۱. اجازه به علاءالدین مصری، مصر، ذی القعدة ۶۲۸ ق.^۱
۲. اجازه به قاضی کمال‌الدین احمد بن العزیز مراغینی (مدائنی)، هرات، ۶۴۱ ق.^۲
۳. اجازه به امام شمس‌الدین ابوعلی ابن ابوبکر مقری جاجرمی، ۶۴۳ ق.^۳
۴. اجازه به نجم‌الدین عثمان بن موفق ادکانی^۴ (اردکانی)، خراسان، ۶۴۵ ق.
۵. اجازه به امام شرف‌الدین طیب جورندی/ خورندی، خراسان، ۶۴۸ ق.^۵

۳.۱. نسبت نامه خرقه‌ها^۶

۱. نسبت نامه خرقه محمد بن زکریای رازی، آمل، ۶۴۷ ق.
۲. نسبت نامه خرقه شهاب‌الدین محمد بن محمد بن ماهان سمنانی، آمل، ۶۴۹ ق.

۴.۱. نامه‌ها

۱. نامه به شیخ اکبرمحمی‌الدین ابن عربی.^۷ این نامه مهم حاوی اشعاری با مشرب تأویلی و حروفی، و نکاتی درباره عرفان نظری است. این نامه به ویژه مشتمل بر ایراداتی است که سعدالدین بر اظهار نظر شیخ اکبر در کتاب *التجلیات* او دارد و نیز به ابن عربی می‌گوید: «من نام، احوال، وقت و مقام شیخ را از قرآن پدید کردم که در کتاب قدیم ذکر همه آحاد آمده است» و از شیخ می‌خواهد که او نیز این کار را در حق سعدالدین انجام دهد.

۱. مایل هروی، نجیب، ص سی و پنج.
۲. حموی، غیاث‌الدین هبه الله، صص ۱۶۵-۱۶۶.
۳. مایل هروی، نجیب، ص سی و پنج.
۴. حموی، غیاث‌الدین هبه الله، ص ۸۷. ضمن حکایتی که دلالت بر برکت نظر شیخ سعدالدین بر ابن مرید دارد، آمده است: «...ثمَّ البسنى الخرقه و نظمتنى فى سلك المریدین...»، اما اجازه نامه یا نسبت خرقه به صورت مشخص و مرسوم نیامده است.
۵. مایل هروی، نجیب، ص سی و پنج.
۶. همو، ص پانزده.
۷. نسخه خطی شماره ۱۱۹۱، کتابخانه دکتر میناسیان، به نقل از موله، ماریان، ص ۲۲. این نامه با نشانی یاد شده یافت نشد و نگارنده آن را در مجموعه رسایل *مواقع النجوم و رسایل مختلفه دیگر*، خطی، ش ۱۲۶، فیلم ۵۹۴، کتابخانه مجلس شورای ملی، ورق ۱۱۲ و ۱۱۳ یافت.

۲. نامه به امام عزالدین مروزی:^۱ که موضوع آن توصیه‌های اخلاقی، عرفانی است که عموماً مشایخ به مریدان خود داشته‌اند. اما سعدالدین به تعبیر رؤیا و توصیه به ذکر و ورد نپرداخته است. هویت مخاطب روشن نیست، اما از نوع خطاب سعدالدین برمی‌آید که مخاطب وی از مریدان خاص بوده، که الفاظ امام و فرزند عزیز برایش به‌کار رفته و گویا در نامه خود از قبض و بسطی که برایش رخ داده، حکایت کرده است.

معرفی نسخه خطی اثر: این نامه در جنگ خطی لالا اسماعیل به شماره ۷۴۱ موجود است و میکروفیلم این جنگ به شماره ۵۷۳ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در فهرست میکروفیلم‌ها ج ۱، ص ۴۹۹ نگهداری می‌شود که متن نامه در ورق هشتم آن آمده است. این مجموعه در سده ۸ق نگاشته شده و ظاهراً کاتب آن را از روی نسخه اصلی استنساخ نموده و آورده که اصل نامه به سال ۶۳۹ق به زبان فارسی نگاشته شده و با عبارت «کتاب محمد بن مؤید حموی» پایان پذیرفته است.

معرفی نسخه چاپی اثر: این نامه به کوشش نصراله پورجوادی در نشریه مطالعات

عرفانی، شماره ۲، سال ۱۳۸۴ش درج شده است.^۲

۳. نامه به سیف‌الدین باخرزی.^۳

۴. نامه به عمادالدین عمرصدرالدین ابی الحسن.^۴

۵. نامه دیگر به عمادالدین عمرصدرالدین ابی الحسن.^۵

۶. نامه به امام برهان‌الدین جاجرمی.

۷. نامه به علاءالدین صاحب دیوان عطا ملک جوینی.

۸. نامه به شرف‌الدین، که از اصحاب سعدالدین بوده است.

۱. نسخه خطی، جنگ خطی لالا اسماعیل، ش ۷۴۱ و در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در فهرست میکروفیلم‌ها، ج ۱، ص ۴۹۹.

۲. نک: پور جوادی، نصرالله، «نامه سعدالدین حموی به عزالدین مروزی»، مطالعات عرفانی، ش ۲، زمستان ۱۳۸۴ش، صص ۳۸-۳۹.

۳. مواقع النجوم و رسائل مختلفه دیگر، ورق ۱۱۵-۱۱۶؛ میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۲۷۳۱.

۴. میرباقری فرد، علی اصغر، و نجفی، زهره، صص ۱۶۹-۱۷۲.

۵. موارد ۵ تا ۹ از این منبع نقل شده است: مواقع النجوم و رسائل مختلفه دیگر، ورق ۱۱۵-۱۱۹.

۹. نامه به مریدی از مریدان شیخ نجم‌الدین کبری که منکر سعدالدین و معترض به وی بوده است.

منابع

- آصف، فکرت، فهرست الفبائی کتب کتابخانه آستان قدس رضوی، به کوشش بهروز ایمانی، مشهد، ۱۳۶۹ش.
- آملی، سید حیدر، جامع الاسرار و منبع الانوار، به کوشش هانری کربن و عثمان اسماعیل یحیی، تهران، ۱۳۶۸ش.
- افشار، ایرج، «انتقاد کتاب کشف الحقایق»، فرهنگ ایران زمین، تهران، ج ۱۳، ۱۳۵۴ش.
- بابا افضل کاشانی، افضل‌الدین محمد، دیوان حکیم افضل‌الدین محمد مرقی کاشانی، کاشان، ۱۳۵۱ش.
- بغدادی، اسماعیل پاشا، هدیه العارفین، تهران، ۱۳۸۷ق.
- پورجوادی، نصرالله، «نامه سعدالدین حموی به عزالدین مروزی»، مطالعات عرفانی، ش ۲، زمستان ۱۳۸۴ش.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن، نفحات الانس من حضرات القدس، به کوشش محمود عابدی، تهران، ۱۳۷۰ش.
- حمدالله مستوفی قزوینی، تاریخ گزیده، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، ۱۳۶۲ش.
- حموی، غیاث‌الدین هبة الله یوسف بن ابراهیم بن سعدالدین، مراد المریدین، به کوشش علی اصغر میرباقری فرد و زهره نجفی، دانشگاه مک گیل و دانشگاه تهران، ۱۳۸۹ش.
- دانش پژوه، محمدتقی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۵۷ش.
- دیباجی، سید ابراهیم، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه نوربخش، تهران، ۱۳۵۲ش.
- رحمتی، محمد کاظم، «سکینه الصالحین»، وبگاه مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۹۰ش.
- ریاض مالح، محمد، «التصوف»، فهرست مخطوطات دارالکتب الظاهریه، دمشق، ۱۹۷۸م.
- ریجون، لویدوینسنت جان، عزیز نسفی، ترجمه مجدالدین کیوانی، تهران، ۱۳۷۸ش.
- شاه داعی شیرازی، «جواهر الكنوز، شرح داعی شیرازی بر رباعیات سعدالدین حموی»، به کوشش نجیب مایل هروی، معارف، دوره سوم، ش ۳، اسفند ۱۳۶۵ش.
- ششن، رمضان، مختارات من المخطوطات العربیة النادرة فی مکتبات ترکیا، استانبول، ۱۹۹۷م.
- شهیدی صالحی، «جوینی حموی»، دایرةالمعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، بهاء الدین خرمشاهی، و حسن یوسفی اشکوری، تهران، ۱۳۷۵ش.
- فرجی، میثم، مقدمه بر سکینه الصالحین فی معرفة قواعد الیقین، سعدالدین حموی، به کوشش میثم فرجی، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، ۱۳۹۱ش.

- کرمانی، ناصرالدین منشی، *سمط العلی للحضرة العلیاء*، به کوشش عباس اقبال، تهران، ۱۳۶۲ش.
- گنجینهٔ بهارستان، حکمت، به کوشش علی اوجبی، تهران، کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹ش.
- مایل هروی، نجیب، *مقدمه بر المصباح فی التصوف*، سعدالدین حموی، به کوشش نجیب مایل هروی، تهران، ۱۳۶۲ش.
- معصومعلیشاه شیرازی، محمد معصوم، *طرائق الحقایق*، به کوشش محمد جعفر محجوب، تهران، ۱۳۳۹ش.
- موله، ماریان، *مقدمه بر الانسان الکامل*، عزیز الدین نسفی، به کوشش ماریان موله، ترجمهٔ سید ضیاء الدین دهشیری، تهران، ۱۳۴۸ش.
- *مواقع النجوم و رسائل مختلفه دیگر*، خطی، ش ۱۲۶، فیلم ۵۹۴، کتابخانهٔ مجلس شورای ملی، ورق ۱۱۵-۱۱۶.
- میر باقری فرد، علی اصغر و نجفی، زهره، *مقدمه بر مراد المریدین*، غیاث الدین هبه الله یوسف بن ابراهیم بن سعدالدین حموی، به کوشش علی اصغر میر باقری فرد و زهره نجفی، تهران، ۱۳۸۹ش.
- نفیسی، سعید، *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری*، تهران، ۱۳۴۴ش.
- همو، «خاندان حموی»، *کنجکاو بیهای علمی و ادبی*، ش ۱۰، تهران، ۱۳۲۹ش.
- نوریخش، سید محمد، «سلسلهٔ الاولیاء»، به کوشش محمدتقی دانش پزوه، *جشن نامهٔ هانری کرین*، به کوشش سید حسین نصر، تهران، ۱۳۵۶ش.
- یحیی، عثمان اسماعیل، *مؤلفات ابن عربی: تاریخها و تصنیفها*، ترجمهٔ احمد محمد طیب، بی جا، ۱۴۱۳ق/ ۱۹۹۲م.

- Elias, J. J., "The Sufi Lords of Bahrabad: Sa' d al-Din and Sadr al- Din Hamuwayi", *Iranian Studies*, vol.27, No.1- 4, 1994, pp.53-75.
- *Türk Tarih Kurumu Basimevi, Mevlânâ Müzesi Yazmalar Katalogu*, A. Gölpınarlı(Ed.), Ankara, 1967.
- *Yazmalar Katalogu Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça*, Fahmi Edhem(ed.), Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, 1966.